

Received 27.06.2024	Research Article	JOTS
Accepted 01.07.2024		8/2
Published 20.07.2024		2024: 359-371

Tuñuquq Yazıtlarının 27. Satırındaki (I/Kuzey 3) 𐰽𐰺𐰸 <SNGLI> *tüşürtümüz* Nasıl Okunup Yorumlandı ve İbare İçin Alternatif Bir Yorum Mümkün Müdür?

*How was 𐰽𐰺𐰸 <SNGLI> *tüşürtümüz* in line 27 (I/North 3) of the Tuñuquq Inscriptions read and interpreted, and is an alternative interpretation possible for the phrase?*

Erdem UÇAR*

Jena University (Jena/Germany)
E-mail: erdem.ucar@uni-jena.de

Mehmet Oğuz DERİN*

(Seoul/Republic of Korea)
E-mail: mehmetoguzderin@mehmetoguzderin.com

Tuñuquq inscriptions have been re-examined by numerous researchers, analysed from various perspectives, and subjected to diverse interpretations. However, some phrases in the inscriptions, particularly those with contextual complexities, continue to be subjects of debate. One such contentious phrase is 𐰽𐰺𐰸 <SNGLI> *tüşürt(ü)m(ü)z* in line 27 of the Tuñuquq inscriptions. The phrase has led to differing views among researchers in terms of its meaning and reading. Three main interpretations have been proposed for this phrase, each with different philological arguments. The article presents a new interpretation of the phrase 𐰽𐰺𐰸 <SNGLI> *tüşürt(ü)m(ü)z*. Our new proposal is developed by considering both philological and historical contexts and is evaluated within the overall integrity of the inscriptions.

Key Words: Old Turkic, Tuñuquq inscriptions, the line 27 (I/North 3), 𐰽𐰺𐰸 , <SNGLI>, *tüşürtümüz*, *aşın-*, *aşun-*.

* ORCID ID: 0000-0002-0039-9619.

* ORCID ID: 0000-0002-6264-3509.

Bir asırdan uzun bir süredir devam eden Eski Türk yazıtları üzerine yapılan filolojik çalışmaları okudukça, yazıtlar üzerine daha birçok araştırmanın yapılacağını öngörmek hiç de zor değildir. Yazıtlardaki bazı ifadeler için pek çok farklı okuma ve yorumlama önerilmiştir. Böylesi çeşitli yorumların ortaya çıkmasının nedeni nedir diye sorulduğunda, yazıtların kendine özgü bağlamından ötürü bazen sözkonusu bağlamın net olarak anlaşılabilmesi, yazıtlardaki imlânın tam anlamıyla standartlaşmaması, yazıtlardaki yazı sisteminin sunduğu kısıtlı imkânlar, Eski Türk filolojisinin henüz çözüme kavuşturamadığı sorunlar ile yazıtlardaki tahrip olan kısımların varlığı aklı hemen gelen nedenlerden bazılarıdır.

Tuñuquq yazıtlarının 27. satırında geçen 𐰽𐰺𐰸 <SNGLI> *tüşürt(ü)m(ü)z* ibaresi de yorumlamaya açık ibarelerden biridir. İbarenin farklı yorumlanmasının nedeni kelimenin okunuşu ve anlamlandırılması noktasında yoğunlaşmaktadır. İlk önce, birbirini tekrar eden okuma ve yorumlamaları dışarıda bırakarak, ibare hakkında şimdiye değin ortaya konan temel yorumlamaları¹ listeleyelim:

Neşir	Okuma ve Anlamlandırma
Radloff, 1899b: 14-15	ol sub qodı bardımız <i>aşınğalı</i> tüşürtümüz “An diesem Flüsse ritten wir abwärts, um herüberzukommen, ließen wir (die Leute) absteigen”.
Thomsen, 1916: 87; Thomsen, 1922: 507-508; Thomsen, 1924: 166	ol sub qodı bardımız <i>sanağalı</i> tüşürtümüz “Nous marchâmes à l’aval de cette rivière. Pour dénombrer (les hommes) nous donnâmes l’ordre de descendre (de cheval)” ve “Wir ritten so hinab an diesem Flusse entlang. Um (die Leute) abzuzählen, ließen wir sie absitzen”.
Ramstedt et al., 1958: 39	ol sub qodı bardımız <i>asinğalı</i> tüşürtümüz “Ritten wir abwärts diesem Wasser (dem Wasser Any?) entlang. Um abzukochen ließen wir (sie) absitzen”.
Tekin, 1968: 251, 286-287	ol sub qodı bardımız <i>asanğalı</i> tüşürtümüz “We rode down along that river. In order to be fed we ordered (the soldiers) to dismount”.
Ergin, 1970: 40, 78	ol sub qodı bardımız <i>aşanğalı</i> tüşürtümüz “O sudan aşağıya gittik. Yemek yemek için attan indirdik”.

¹ Eski Türk yazıtları üzerine yapılan çalışmaların 131 yıl gibi hatırı sayılabilir uzun bir literatür geçmişi vardır. Sorunlu ibareler üzerine yoğunlaşan müstakil çalışmaları bir kenarda tutacak olursak, neşirlerde yapılan yorumların tekrara düşmesi kaçınılmazdır. Bununla beraber, sorunlu kısımlar için yapılacak yeni yorumlamalarda tekrarlayan yorumları dışarıda bırakmak okuyucular açısından şüphesiz daha faydalı olacaktır.

Tekin, 1994: 12-13	ol sub qodı bardımız <i>asınğalı</i> tüşürtümüz “O ırmak boyunca yol aldık. Tırmanmak için (askerleri atlardan) indiriyorduk”.
Rybatzki, 1997: 35, 60, 107	ol sub qodı bardımız <i>sanağalı</i> tüşürtümüz “Wir zogen jenes Gewässer abwärts. Um zu zählen stiegen wir ab”.
Erdal, 2004: 489	<i>aşanğalı</i> tüşürtümüz ‘yemek yemeleri için indirdik’ veya <i>sanağalı</i> tüşürtümüz ‘onları saymak için indirdik’.
Chen, 2021: 165, 176	ol sub qodı bardımız <i>aşınğalı</i> tüşürtümüz “We went along the river. We dismounted to cross [the Anı River].”

ŦŦŦŦ <SNGLI> şeklinde yazılan kelime hakkında bugüne kadar yapılan açıklamalardan kısaca bahsedelim. Tuñuquq yazıtlarının ilk nâşiri Radloff, {-gAlI} ekini fiilin kökünden ayırdıktan sonra ŦŦ <SN> şeklinde yazılan harf grubunun *s(a)n(i)-*, *s(a)n(a)-* veya *(a)ş(i)n-* şekillerinde okunabileceğini söylemiş ve kendisi bunlardan *aşın-* < aş-ın- ‘herüberkommen’ okunuşunu tercih etmiştir. Ona göre, *aşınğalı* ‘um (über die schwierigen Übergänge) herüber zu kommen’ anlamında olmalıdır (1899b: 61). Ramstedt et al. 1958’de Gabain’in önerisine dayanılarak *asınğalı* ‘um abzukochen’ okunuşu ve anlamlandırılması teklif edilmiştir (56). Tekin, 1968’deki neşrinde sorunlu yerdeki fiili *asan-* ‘to be fed, be nourished’ olarak düşünmüştür (304a). 1994’teki neşrinde ise ilk görüşünü değiştirmiş, ibareyi *asınğalı* ‘tırmanmak için’ ile okuyup anlamlandırmıştır. Ona göre, Eski Uygurcada *asın-* ‘asmak’, yani ‘kendini yükseltmek’, dolayısıyla ‘tırmanmak’ anlamında olmalıdır. Bu görüşünü desteklemek için Yakutça *ıtın-* ‘tırmanmak’ (İlk Türkçe **asın-*) tanığını delil olarak göstermiştir (42). Clauson, ibarenin anlamlandırmasında Ramstedt et al. 1958’i takip etmiş, ama fiilin *aşanğalı* olarak okunmasını önermiştir: *asınğalı tüşürtimiz* ‘let the men dismount to cook’ (1972: 248b, 264a, 835a). Erdal, Clauson’un önerisine ihtiyatla da olsa destek vermiştir (1991: 423). Rybatzki, ‘kaynatmak, haşlamak için’ ve ‘tırmanmak için’ gibi anlamların bağlama uymadığını düşünmektedir. Ona göre, yazıtta komutan Tuñuquq askerlerini ‘saymak’ istemektedir, çünkü tehlikeli olan ve kayıpsız gerçekleştiremediği Kögmen/Barlıq geçişinden sonra, orduda kaç askerin kaldığını öğrenmek istemiş olmalıdır (1997: 107, dip. 278). Chen, böylesine kritik bir anda ‘yemek yemek’, ‘yemek pişirmek’ veya ‘asker saymak’ gibi işlerin daha az gerekli olduğunu, böyle önemsiz detayların Tuñuquq gibi askerî bir komutan için öncelik olmadığını düşünmektedir. O, Tuñuquq’un kendi yazıtında düşmana yönelik bir baskından bahsettiğini belirtmiş ve bağlama en uygun yorum olarak Radloff’un ‘aşmak’ anlamındaki yorumunu göstermiştir (2021: 165, dip. 61).

Üzerinde farklı yorumlara neden olan kelimenin taşın üzerindeki imlâsı 𐌺𐌵𐌹𐌺 <SNGLI> şeklindedir. Yazıtın aslı üzerinde kelimeyi teşhis etme imkânı olan araştırmacıların hepsi (Radloff, 1899a; Ramstedt et al., 1958: 38; Alyılmaz, 2021: 351) kelimedeki işaretleri aynı şekilde tespit etmiştir.

𐌺𐌵𐌹𐌺 <SNGLI> yazımının okunuşunda {-gAlI} zarffiil eki net olarak fark edildiği için farklı yorumlar şimdiye değin fiilin kökünün belirlenmesinde ortaya çıkmıştır. Fiil, 𐌺 <S> işareti ile yazılmıştır. <S> işareti /s/ veya /ş/ karşılığında olabileceği için, işaret okuma farklılıklarına neden olmuştur. Tuñuquq yazıtlarında /ş/ ünsüzünün yazımında bir kararsızlık olduğu malumdur. Mesela, *yış* ‘ormanlık dağ’ sözünün 15. satırda 𐌺 <S> ile, ama diğer dört yerde 𐌶 <Ş> ile yazılması yahut *şad* kelimesinin 5. satırda 𐌶 <Ş> ile, fakat 31. ve 41. satırlarda 𐌺 <S> ile yazılması bu konuda dikkati çeken örneklerden bazılarıdır. Bu durumun yazımla mı yoksa dilin iç dinamikleriyle mi ilgili olup olmadığı tartışmalıdır.² Son tahlilde, ibarenin yorumlanmasında elimizde olan bilgi 𐌺 <S> işaretinin /s/ veya /ş/ karşılığında olabileceğidir.

Şimdiye kadar önerilen okuma ve anlamlandırma tekliflerine baktığımızda, 𐌺𐌵 <SN> yazımı için temelde üç farklı yorumun olduğu hemen fark ediliyor: **I.** *aşın-* ‘öte tarafa geçmek, aşmak’ (Radloff ve takipçileri); **II.** *sana-* ‘saymak, sayısını hesaplamak’ (Thomsen ve takipçileri); **III.** *aşın- ~ asan- ~ aşan-* ‘yemek yemek, aş pişirmek, vs.’ (Ramstedt et al. ile Clauson ve takipçileri). İbareyi doğru okuyup

² Thomsen, yazıtlarda <S>, <s> ve <Ş> işaretlerinin birbirleri yerine kullanımlarını örneklerle göstermiş ve karışık kullanımın imlâ ile açıklanabileceği gibi, /ş/ > /s/ değişimiyle de açıklanmasının mümkün olabileceğini belirtmiştir (1896: 36-39). Tekin, Thomsen’in görüşüne katılmadığını söylese de temelde o da Thomsen’in ortaya attığı görüşe destek vermiş ve <S>, <s> ve <Ş> işaretlerinin karışık kullanımının diyalekt farklılığından ve /s/ ve /ş/ nöbetleşmesinden kaynaklandığını söylemiştir. Söz konusu nöbetleşme için Türk dillerinden de örnekler vermiştir (1966: 412-417). Pritsak’ın 𐌺 <S> ve 𐌶 <Ş> işaretlerinin *diacritical* çizginin eklenmesiyle 𐌶 <l> işaretinden ortaya çıktığı (1980: 85) tespiti üzerine iki dikkate değer yorum yapılmıştır. Róna-Tas, ilk kez /ş/ bulundurmeyen bir Türk dilinde kullanılan Türk Runik yazısının, /l/ = /l/ ve /l/ = /ş/ denkliklerinin karışık olarak görüldüğü bir Türk diline aktarıldığını ve karışıklığın önlenmesi için *diacritical* çizginin eklenmesiyle 𐌺 <S> ve 𐌶 <Ş> işaretlerinin yaratıldığını ileri sürmüştür (1987: 10). Stachowski, Róna-Tas’ın önerisine kısmen katılarak, 𐌺 <S> ve l <s> işaretlerinin ilk ve ikinci aşamada /s/ ve /ş/ için, 𐌶 <l> ve 𐌶 <Ş> işaretlerinin ise ilk aşamada /l/ ve /l/ (palatal), ikinci aşamada ise /l/ ve /ş/ için kullanıldığını ileri sürmüştür. Buna göre, yazıtlar Türkçesindeki *ilgerü ~ işgerü* ve *qıl- ~ qış-* gibi ikili biçimleri /l/ ~ /ş/ değişimi ile açıklamanın gereksiz olduğunu, bu durumun yazıtlar Türkçesini yazanların farklı ağızlara sahip olmasıyla açıklanabileceğini ifade etmiştir (1998: 393-398). Bu konu üzerindeki kendi görüşümüzü başka bir makalemizde ayrıntılı olarak ifade edeceğiz.

anlamlandırmak için iki önemli ölçüte özellikle dikkat etmek gerekmektedir. İlk olarak, önerilecek fiilin Eski Türkçe içinde tanıklanmış olması ve ikinci olarak ise, bu önerinin yazıtın ilgili yerindeki bağlama uygun olmasıdır. Bu iki ölçüte azamî özen göstererek ibareyi yorumlamaya çalışacağız.

Ṭ <S> işaretinin /s/ veya /ş/ karşılığında olduğu hesaba katılarak yapılan yorumlar, ṬṬ <SN> yazımını sadece (a)ṣ(a)n-, (a)s(a)n-, (a)ṣ(i)n-, (a)s(i)n- veya s(a)n(a)- şeklinde okumayı düşünmüştür, ancak ṬṬ <SN> harf grubunun başka bir şekilde okunma ihtimali de vardır. Buna aşağıda değineceğiz.

Yoruma açık yer için iki teklifimiz olacaktır. İki teklifimizde anlamlandırma aynı olsa da okunuş farklı olacaktır. İlk önerimiz, ṬṬṬṬ <SNGLI> yazımının (a)ṣ(i)nḡ(a)lı şeklinde okunması olacaktır. Bu okuma önerimiz Radloff'unki ile aynı olsa da biz fiilin anlamını farklı düşünmekteyiz. Maitreya methiyesi içerikli Eski Uygur harfli Ch/U 3909 numaralı parçada (v25) 'üstün olmak, galip gelmek' anlamına gelen <AAṢYNWR> tanığı burada bizim için büyük önem arz etmektedir. Parçanın nâşiri Zieme, kelimeyi *aşınur* şeklinde okumuş ve fiile 'übertreffen' anlamı vermiştir, ancak o kelimenin okunuşundan emin değildir (1985: 19/58 [118]). Röhrborn, Zieme'nin neşrine ve tespitine dayanarak <Ṣ>'den sonraki harfin <W> mi yoksa <Y> mi olduğunun belirsizliğine dikkat çekmiştir (2010: 96). Ancak parçanın aslına baktığımızda harfin büyük bir ihtimalle <Y> olduğu görülmektedir. Erdal, Ch/U 3909 numaralı parçadaki <AAṢYNWR> tanığını *aşun-* 'galip gelmek' fiilinin aslî şekli olabileceğine ihtimal vermiştir (1991: 590). Görebildiğimiz kadarıyla, sözkonusu tanık Eski Uygurca metinlerde sadece Ch/U 3909'da geçiyor ve bu nedenle şimdilik tekörnek (hapax legomenon) özelliğindedir.³ Eğer Tuñuquq yazıtlarının 27. satırındaki ṬṬṬṬ <SNGLI> yazımını (a)ṣ(i)nḡ(a)lı 'galip gelmek için' şeklinde okursak, Ch/U 3909 numaralı parçadaki *aşın-* (< aşın-) ile beraber Eski Türkçede *aşun-*'un ikinci veya daha doğru bir tabirle söyleyecek olursak fiilin aslî şeklinin olduğunu kabul edebiliriz. Ayrıca, Eski Türk Runik yazısında ṬṬ <SN> yazımının (a)ṣ(i)n- okunuşuna daha elverişli olduğunu da belirtmeliyiz. Eğer *aşın-*'in *aş-* 'aşmak' fiilinin dönüşlü

³ *Atabetü'l-Hakayık*'in Uygur harfli yazmasındaki (Semerkand yazması, 105/1) *aşındur-* (< aşın-dur-) 'geçirmek' tanığı (Arat, 1992: 75) *aşın-*'in varlığı için bir delil olabilir. Türk dillerinde fiilin bakiyeleri de bu görüşü desteklemektedir. Kısmî bir anlam farklılaşmasıyla *aşın-* bazı Türk dillerinde bugün fosil kelime olarak hayatta kalabilmiştir. Krş. Kırgızca *aşın-* 'çoğalmak, güçlenmek' (Yudahin, 1985/I: 85b) ve Tatarca *aşın-* 'mağrurlaşmak, kibirlileşmek' (Abdullina, 2015/I: 281b).

gövdesi olduğunu kabul edeceksek, aş-'ın dönüşlü gövdesinin aslî şeklini aşın- olarak almak gerekmektedir, zira Eski Türkçede tek heceye sahip düz ünlülü fiil köklerine gelen dönüşlülük ekinin {-(I)n} olduğu bilinmektedir. Mesela, açın- (< aç-ın), alın- (< al-ın), érin- (< ér-in), vs.

Bununla beraber aynı anlama gelen ve Eski Uygurca metinlerde daha sık karşımıza çıkan aşun- biçimini de yazıtta düşünmek mümkün görünüyor. Eski Türk yazıtlarında ilk hecedeki düz ünlüden sonra gelen yuvarlak ünlünün yazılmadığı tanıklara fazla olmasa da rastlanıyor. Mesela, Tuñuquq yazıtlarında 25. satırdaki <bntrA> b(i)nt(ü)re veya 32. satırdaki <LTN> (a)lt(u)n tanıkları örnek gösterilebilir. Dolayısıyla 𐰽𐰺𐰸𐰸 <SNGLI> yazımının (a)ş(u)ngalı veya (a)s(u)ngalı şekillerinde okunabileceğini varsaymamak için bir neden bulunmaz. Eski Türkçede *asun- şeklinde bir fiil olmadığına göre, burada aşun- fiilini düşünmemiz gerekecektir. Eski Türkçe aşun- gövdesi de aş- köküne dayanmaktadır. Erdal'ın tespit ettiği üzere, aşun-, aşnu 'önce' zarfından bir geri türetme olmalıdır (1991: 590).

Eski Türkçede aşun- (< aş-un-) fiili Eski Uygurca metinlerde pek çok kez tanıklanmıştır. Clauson, aşun- için 'to excel (Intrans.); to exceed, surpass (something or someone Abl.)' (1972: 264a) anlamı vermiştir. Erdal da fiilin anlamını Clauson gibi kaydetmiştir (1991: 590). *Uigurisches Wörterbuch*'ta aşun- (I) için 'üstün olmak' (Röhrborn, 2010: 96) anlamı zikredilmiştir. Sonuç olarak, 'galip gelmek, yenmek, üstün olmak' anlamına gelen aşın- veya aşun-'un Tuñuquq yazıtlarının 27. satırındaki yere uygun olduğunu söyleyebiliriz.

Tuñuquq yazıtlarında anlatılan olayları çok güzel bir şekilde özetleyen Clauson, metnin 11 bölümden oluştuğunu göstermiş ve 19.-29. satırlar arasında 710 [~711] yılında gerçekleştirilen Kırgız seferlerinin anlatıldığını söylemiştir (1971: 129). Qapğan Qağan, 710-711'de Tuñuquq, Bilge Qağan ve Kül Tégin ile beraber Qırqızlara sefer düzenlemiştir. Tuñuquq'un kendi yazıtında verdiği bilgilere göre, kendisi Tang Hanedanlığı ile Türkiş ve Qırqızlardan oluşan siyasî ve askerî üçlü ittifak nedeniyle uykusuz ve endişeli bir vaziyette iken, dikkatli bir değerlendirme yapmış ve ilk olarak Qırqızlara karşı sefer yapmanın daha doğru olacağına karar vermiştir. Zorlu koşullar altında on günlük zahmetli bir yolculuktan sonra, Türk birlikleri Qırqız halkına uykuda baskın yapmayı

başarmıştır. Aynı olaylara bu arada Bilge Qağan (Doğu 26-27) ve Kül Tégin (Doğu 35-36) yazıtlarında da temas edilmiştir (Chen, 2021: 39, 74, 274).

27. satırda anlatılan olayların tarihî bağlamı net olarak anlaşılmaktadır: (a)ni⁴ subq[a] : b[(a)rd(i)m(i)z]⁵ : ol sub qodı b(a)rd(i)m(i)z : <SNGLI> : tüşürt(ü)m(ü)z : (a)t(i)ğ : ıqa : b(a)yur (e)rt(i)m(i)z : kün yme : tün yme : y(e)lü : b(a)rd(i)m(i)z : qırq(i)z(i)ğ : uqa b(a)sd(i)m(i)z.⁶ Qırqızlara sefer düzenleyen Türk birlikleri Ani deresini geçip derenin aşağısına veya kuzey kısmına⁷ ulaştılar. Burada Türk birliklerinin Qırqızları uykuda bastırıldığı ana kadar yaşanan olaylara baktığımızda Türk birliklerinin gece gündüz dörtnala at sürdüğünü görüyoruz, ancak Ani deresinin aşağısına veya kuzeyine ulaşmadan önce Tuñuquq iki olaya daha dikkatimizi çekmiştir: 1. (a)ş(u)ng(a)lı ~ (a)ş(i)ng(a)lı tüşürt(ü)m(ü)z; 2. (a)t(i)ğ ıqa b(a)yur (e)rt(i)m(i)z. İkinci olay kolayca anlaşılıyor, yani Türk birlikleri atlarını ağaçlara bağlamıştır. Ancak bu olayın neden gerçekleştirildiğini anlamak için öncesine bakmak gerekiyor. Olayın öncesinde Tuñuquq, (a)ş(u)ng(a)lı ~ (a)ş(i)ng(a)lı tüşürt(ü)m(ü)z diyor. Burada (a)ş(u)ng(a)lı ~ (a)ş(i)ng(a)lı ifadesini doğru anlamak adına tüşür- tanığına da kısaca göz atalım.

Clauson, tüşür-'ün tüş- fiilinin ettirgen çatısı olduğunu söylemiş ve fiile 'to let fall, to order to dismount' anlamı vermiştir (1972: 566a-b). Erdal da fiilin 'to drop, let somebody come down or dismount, force down, bring to fall, fell' (1991: 723-724) anlamına işaret etmiştir. Wilkens, sözlüğünde tüşür- için şu anlamları kaydetmiştir: 'düşürmek; (ağaç) kesmek; aşağı indirmek; çocuk düşürmek; biçmek, oraklamak; terk etmek, vazgeçmek; eğilmek; konaklatmak, geceletmek'

⁴ Thomsen, Radloff'tan sonra yazıtı okuduğu zaman *ani*'nin bir zamir değil, bir yer adı olabileceğini o muhteşem filolojik öngörüsüyle tespit eden ilk kişi olmuştur (1916: 88, dip. 1). Ani deresi bugün Rusçada *Ani*, *Ana* ve *Ona* şekillerinde yaşamakta olup Abakan ırmağının bir kolu olarak Hakasların yaşadıkları bölgede akmaktadır (Giraud, 1960: 176-177).

⁵ Radloff, sadece işaretinin korunduğu tahrir olan yeri b[(a)rd(i)m(i)z] şeklinde tamir etmiş ve bu tamir teklifi günümüze kadar çoğunlukla kabul görmüştür (1899b: 60-61).

⁶ Yazıtın anlaticısı Tuñuquq, 26. satırın tamamında geçmiş zaman için {-D} formu kullanmış, ama satırın sonunda bir yerde geçmiş zaman için {-mİş} formuna geçmiştir, sonra yeniden 27. satırda {-D} formu ile devam etmiştir. Çoğu yazıt neşrindeki aktarmalarda ve tercümelerde ne yazık ki {-mİş} ve {-D} formları aralarındaki farka pek dikkat edilmemektedir. Yanılmıyorsam müteveffa Manfred Götz, Tekin'in 1968'de çıkan neşri hakkında yazdığı tanıtımda ilk kez bu konuya dikkati çekmiştir (1974: 573-577). Yapılacak tercümelerin veya aktarmaların daha anlaşılır olması adına bu konu başka bir makalede ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

⁷ Krş. Eski Uygurca *qudı* (sic!) 'kuzey' (Wilkens, 2021: 418b).

(2021: 777b). Burada Wilkens'in en sonda verdiği 'konaklatmak, geceletmek' anlamı Tuñuquq yazıtlarında ilgilendiğimiz kısım açısından bilhassa önemlidir. Bilindiği üzere, Wilkens'in sözlüğünde tanıklar bulunmaz. Bu nedenle, 'konaklatmak, geceletmek' anlamı için birkaç tanığı Eski Uygurca korpustan aktarmak tanığın anlamını net olarak ortaya koymak adına yararlı olacaktır: ötrü samtso açari birle balıqqa barıp bi[r] seņremde *tüşürdi*⁸ "Dann ging [der König] mit dem Tripiṭaka-Meister zur Stadt und ließ ihn in einem Kloster übernachten" (Dietz et al., 2015: 1440-1442 [164-165]); uluğ seņremte *tüşürdiler*⁹ "und ließen ihn absteigen in einem großen Kloster" (Dietz et al., 2015: 1472 [167]); séuśéj [aç]arilar vrxarı sartpatasi [a]tl(ı)g seņremde *tüşürdi*¹⁰ "Sie ließen ihn im Vihāra der Hīnayāna-Meister nächtigen, im Kloster namens Sartpatasi" (Dietz et al., 2015: 2138-2140 [226-227]). Görüldüğü üzere, Eski Uygurca *Xuanzang Biyografisi* tercümesinin V. cildinde *tüşür-* fiili 'geceletmek, konaklatmak' anlamında tanıklanmıştır.

Eski Türkçe ettirgen çatılı gövde *tüşür-*'ün kökü *tüş-* Clauson'un belirttiği üzere Eski Türkçede 'düşmek, inmek' anlamı yanında 'bir yere yerleşmek' anlamına da sahipti (1972: 560a). Fiilin bu anlamına tanık olarak en bariz örneği *Şine-Usu* yazıtında bulmak mümkündür: (a)nta y(a)na *tüşd(ü)m* ötük(e)n irin [qı]şl(a)d(ı)m. Yazıtta geçen fiili Moriyasu'nun 'dismount (settle down)' (1999: 179, 187) ile anlamlandırması oldukça yerinde olmuştur. Bu arada günümüz Türk dillerinde sözkonusu anlamın hâlâ yaşadığını belirtmeliyiz. Bazılarından örnek vermek gerekirse, Azerbaycan Türkçesi *düş-* 'bir yerə gələrək orada müvəqqəti yerləşmək, qalmaq, müsafir olmaq, qonaq olmaq' (Orucov, 2006: 724b); Hakasça *tüs-* 'kalmak, kısa bir müddet misafir olmak' (Subrakova, 2006: 687b-688b). Eski Türkçede *tüş-* fiilinden türetilen iki isim gövdesi dikkati çekmektedir: *tüşünlük* (< *tüş-ün+lük*) 'han, barınak, konak, konukevi' ve *tüşünlüklüg* (< *tüş-ün+lük+lüg*) 'hanlı, barınaklı, konaklı, konukevli' (Clasun, 1972: 565b; Wilkens, 2021: 777b).¹¹ İki isim gövdesinin *tüş-* fiilinin bahsettiğimiz anlamını yansıtması bakımından

⁸ Çince metinde 寄 *ji* (Taishō 2053 50 249 c5) karşılığındadır. Krş. 寄 *ji* 'to lodge at' (Giles, 1964: 803).

⁹ Çince metinde 停 *ting* (Taishō 2053 50 249 c13) karşılığındadır. Krş. 停 *ting* 'to stop, cease, delay' (Giles, 1964: 11277).

¹⁰ Çince metinde 安置 *anzhi* (Taishō 2053 50 251 b12) karşılığındadır. Krş. 安 *an* 'to place' (Giles, 1964: 44) ve 置 *zhi* 'to settle' (Giles 1964: 1852).

¹¹ Eski Türkçe *tüşün*'ün kökeni hakkında ilginç bir öneri için bk. Erdal, 1991: 302.

dikkate değer olduğu şüphesizdir. Sonuç olarak, Tuñuquq'un *tüşür-* (< *tüş-ür-*) fiilini kullanarak 'biri[leri]ni indirdiğini', yani 'biri[leri]ni konaklattığını, gecelettiğini' düşünmek yanlış olmayacaktır. Tuñuquq'un satırda 'konaklattığı' veya 'gecelettiği' ya da 'mola verdirdiği' tabii ki Qırqız seferine katılan Türk birlikleridir.

Metnin bize sunduğu imkânlar dâhilinde Tuñuquq'un Türk birliklerini neden 'gecelettiği' veya 'konaklattığı' sorusuna cevap arayalım. Tuñuquq, *(a)t(i)ğ ıqa b(a)yur (e)rt(i)m(i)z* "birliğin atlarını ağaçlara bağladığını" söyleyerek, nasıl 'mola verdiklerini' bizimle bir ayrıntı olarak paylaşmıştır. Türk birliğinin Qırqız baskını öncesi belirli bir zaman için dinlenmeye çekildiği anlaşılır bir durumdur. Bunun ardından Tuñuquq, *kün yme tün yme y(e)lü b(a)rd(i)m(i)z* demektedir, yani seferin aralıksız sürdüğünü ifade etmektedir. Bu cümle sefere katılan ordunun belirli bir müddet dinlenmesi gerektirdiğini bize açıklamaktadır. Dolayısıyla, *tüşür-* fiilinin burada 'mola verdirmek' olarak anlamamızı kolayca sağlamaktadır.

Diğer taraftan akla şöyle bir soru da gelebilir: Tuñuquq, 'yemek yemek', 'yemek pişirmek' veya 'asker saymak' gibi önemsiz teferruatlardan bahsetmediyse, neden aynı satırda *(a)t(i)ğ ıqa b(a)yur (e)rt(i)m(i)z* 'askerî birliğin atlarını ağaçlara bağladığını' söyleyerek bir ayrıntı vermiş olabilir? Bu konuda kesin bir şey söylemek zor gözükse de muhtemelen Tuñuquq, *tüşür-*, yani 'geceletmek, mola verdirmek' eyleminin uzun sürmediğini, kısa bir müddet için ara verdiklerini belirtmek için böyle bir ayrıntı vermiş olmalıdır.

Ayrıca *tüşür-* eyleminin gerçekleştirme amacının aslında {-gAlI} ekinde saklı olduğunu söylemeden geçmeyelim. Bilindiği üzere, Eski Türkçede {-gAlI} zarffiil eki hareketin yapılma amacını gösterir ve iki farklı hareket sözkonusu olduğunda hareketi yapanlar Qağanlık yazıtlarındaki tanıklarda ikisinde de aynı kişidir (Erdal, 2004: 488-489). Bu işlevini gösteren yazıtlardaki örneklerden bazıları şunlardır: üç oğuz süsi (...) yadağ yabız boltı tęp *algalı kelti* "Üç Oğuz ordusu (...) piyadesi bozuldu deyip (bizi) tutsak almak için geldi(ler)", sınar süsi ebig barqığ *yulğalı bardı* sınar süsi *sünüşgeli kelti* "Ordunun yarısı evi barkı yok etmek için gitti, ordunun (diğer) yarısı savaşmak için geldi" (Bilge Qağan, Doğu 32); üd teñri aysar kişi oğlı qop *ölgeli törimiş* "üd teñri ol dese, insanoğlu her zaman ölmek için yaratılmış" (Kül Tégin, Kuzey 10). Qağanlık yazıtlarındaki tanıklardan açıkça görüleceği üzere, {-gAlI} ekli eylemler hareketin amacını ve

gayesini göstermekte, bağlandığı fiillerde hareketin yapıcıları da aynı olmaktadır. Buna dayanarak *tüşür-* eylemini gerçekleştirenler ile *(a)ş(u)nğ(a)lı ~ (a)ş(i)nğ(a)lı* hareketini icra edenlerin aynı fâil olduğunu kabul etmek zorundayız.¹²

27. satır ile ilgili olarak Chen'in tespitine (2021: 165, dip. 61) biz de katılıyoruz. Tuñuquq gibi bir komutanın ebediyete bırakmak üzere diktirdiği kendi yazıtında Qağanlık için önemli bir askerî sefere dair olayları anlatırken 'yemek yemek', 'yemek pişirmek' veya 'asker saymak' gibi önemsiz teferruattan bahsetmiş olması bize de pek makul görünmüyor. 27. satırın sonunda Tuñuquq, Qırqızlara uyku esnasında yapılan baskının başarıyla sonuçlandığını söylemektedir. Bu nedenle böyle başarılı bir neticenin amacının {-gAlI} ekli bir yapıyla daha önce dile getirilmiş olması hiç de şaşırtıcı olmamalıdır. Dolayısıyla Tuñuquq, *aşınğalı ~ aşunğalı tüşürtümüz*, yani 'galip gelmek için geceledik, mola verdik' diyerek hem mola verilme nedenini açıklamış hem de başarı için gerekli çok daha önemli bir teferruattan bahsetmiş olmalıdır.

Sonuç olarak, Tuñuquq yazıtlarının 27. satırındaki ibarenin *(a)ş(i)nğalı tüşürt(ü)m(ü)z* veya *(a)ş(u)nğalı tüşürt(ü)m(ü)z* şeklinde okunabileceğine inanıyoruz. Burada *aşın-* (< aş-ın-) veya *aşun-* (< aş-un-) 'galip olmak, üstün gelmek' anlamındadır. O zaman, satırı şöyle okuyup anlamlandırmak mümkün olabilir:

(a)nı subq[a] b[(a)rd(i)m(i)z] ol sub qudı b(a)rd(i)m(i)z (a)ş(i)nğalı ~ (a)ş(u)nğalı tüşürt(ü)m(ü)z (a)t(i)ğ ıqa b(a)yur (e)rt(i)m(i)z kün yme tün yme y(e)lü b(a)rd(i)m(i)z qırq(i)z(i)ğ uqa b(a)sd(i)m(i)z "Ani deresine ulaştık. O derenin aşağısına (kuzeyine) ilerledik. Galip gelebilmek için [askerî birliği orada (Ani nehri kuzeyinde)] indirdik (gecelettik). Atlarımızı ağaca bağlamıştık. Gece gündüz dört nala at sürüp ilerledik. Qırqızları uykuda bastık."

Kaynakça

Abdullina, R. T. et al. (2015). *Tatar Téliñej Anlatmalı Süzlégé I*. Kazan: Tehsi.

Alyılmaz, C. (2021). *Bilge Tonyukuk Yazıtları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

¹² Erdal, *aşınğalı tüşürtümüz* 'yemek yemeleri için indirdik' yorumunda her ne kadar inme emrini verenler ve yemek yiyenler iki farklı fâil gibi görünse de aslında iki eyleme de katılanların aynı kişiler olabileceğini düşünmektedir (2004: 489).

- Arat, R. R. (1992). *Edib Ahmed b. Mahmud Yükneci: Atebetü'l-Hakâyık*. 2. Baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Chen, Hao (2021). *A history of the second Türk Empire (ca. 682-745 AD)*. Leiden-Boston: Brill.
- Clauson, G. (1971). Some notes on the inscription of Toñuquq. In Ligeti, L. (Ed.), *Studia Turcica* (pp. 125-132). Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Clauson, G. (1972). *An etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish*. Oxford: Clarendon.
- Dietz, S. et al. (2015). *Die alttürkische Xuanzang-Biographie V, nach der Handschrift von Paris und St. Petersburg sowie nach dem Transkript von Annemarie v. Gabain ediert, übersetzt und kommentiert*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Erdal, M. (1991). *Old Turkic word formation, a functional approach to the lexicon I-II*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Erdal, M. (2004). *A Grammar of Old Turkic*. Leiden-Boston: Brill.
- Ergin, M. (1970). *Orhun Abideleri*. Ankara: Milli Eğitim Kitapları.
- Giles, A. H. (1964). *A Chinese-English Dictionary I-II (2nd ed., rev. & enl.)*. Taipei (Taiwan): Literature House.
- Giraud, R. (1960). *L'empire des Turcs célestes: les règnes d'Elterich, Qapghan et Bilgä (680-734): contribution à l'histoire des Turcs d'Asie Centrale*. Paris: Adrien-Maisonneuve.
- Götz, M. (1974). "Talat Tekin, A Grammar of Orkhon Turkic. - The Hague, Mouton & Co. 1968. 419 S. (Indiana University Publications, Uralic and Altaic Series, Volume 69)". *Oriens*, 23/24, 573-577. (Rezension)
- Moriyasu, T. (1999). Site and inscription of Šine-Usu. In Moriyasu, T. & Ochir, A. (Eds.), *Provisional Report of Researches on Historical Sites and Inscriptions in Mongolia from 1996 to 1998* (pp. 177-195). Osaka: The Society of Central Eurasian Studies.
- Orucov, E. (2006). *Azerbaycan Dilinin İzahlı Lüğeti I*. Bakı: Şerq-Qerb.
- Pritsak, O. (1980). Turkology and the comparative study of Altaic languages: the system of the Old Turkic Runic script. *Türklük Bilimi Araştırmaları*, 4, 83-100.
- Radloff, W. (1899a). *Atlas der Alterthümer der Mongolei: Vierte Lieferung*. St. Petersburg: Buchdruckerei der Akademie der Wissenschaften.

Radloff, W. (1899b). *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei, Zweite Folge: die Inschrift des Tonjukuk*. St. Petersburg: Buchdruckerei der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften.

Ramstedt, G. J. et al. (1958). Materialien zu den alttürkischen Inschriften der Mongolei. *Journal de la Société Finno-Ougrienne*, 60(7), 3-91.

Róna-Tas, A. (1987). On the development and origin of the East Turkic ‘Runic’ script. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 4(1), 7-14.

Röhrborn, K. (2010). *Uigurisches Wörterbuch, Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien, Neubearbeitung I/1: ab- – äzüglä-*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.

Rybatzki, V. (1997). *Die Toñuquq-Inschrift*. Szeged: University of Szeged.

Stachowski, M. (1998). Zwei alttürkische Konsonantenwechsel (š ~ s, š ~ l), die Runik und die Altaistik. In Laut, J. P. & Ölmez, M. (Eds.), *Bahşı Öğdisi = Klaus Röhrborn Armağanı* (pp. 391-399). Freiburg-İstanbul.

Subrakova, O. V. (2006). *Hakassko-russkiy slovar’ (okolo 22 tis. slov)*. Novosibirsk: Nauka.

Tekin, T. (1966). Bir “Runik” Harfin Fonetik Değeri Hakkında. *Reşid Rahmeti Arat İçin* (pp. 412-417). Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

Tekin, T. (1968). *A Grammar of Orkhon Turkic*. Bloomington: Indiana University.

Tekin, T. (1994). *Tunyukuk Yazıtı*. Ankara: Simurg Yayınları.

Thomsen, V. (1896). *Inscriptions de l’Orkhon déchiffrées*. Helsingfors: Imprimerie de la Société de Littérature Finnoise.

Thomsen, V. (1916). *Turcica: études concernant l’interprétation des inscriptions turques de la Mongolie et de la Sibérie*. Helsingfors: Société Finno-Ougrienne.

Thomsen, V. (1922). *Samlede afhandlinger (Tredje bind), med 4 tavler*. København: København og Kristiania, Nordisk Forlag.

Thomsen, V. (1924). Alttürkische Inschriften aus der Mongolei in Übersetzung und mit Einleitung. Übs. von Schaeder, H. H. *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, 78(3), 121-175.

Wilkens, J. (2021). *Handwörterbuch des Altuigurischen, Altuigurisch-Deutsch-Türkisch*. Göttingen: Universitätsverlag Göttingen.

Yudahin, K. K. (1985). *Kirgizsko-russkiy slovar': v dvuh knigah: okolo 40 000 slov I: A-K*. Frunze: Glavnaya redaktsiya Kirgizskoy Sovetskoy Entsiklopedii.

Zieme, P. (1985). *Buddhistische Stabreimdictungen der Uiguren*. Berliner Turfantexte 13. Berlin: Akademie Verlag.